

А.Темченко

Смислові коди традиційної культури

2.1. Обрядова синхронія.

Переривання вагітності. Потерчата. Міфологія тіні

Неприйнятним вважався нерегламентований перехід, тобто коли народження є перерваним (мається на увазі викидні чи аборти). Штучне переривання вагітності радикально засуджувалося, оскільки вважалося, що у такий спосіб відбувається заперечення Божого промислу. Знаковим було також ставлення до мертвонароджених дітей, яких часто ховали на «входах» – своєрідних порталах між «цим» і «тим» світом, зокрема під перелазом чи порогом або край дороги на перехрестях (звідси метафора дороги як «життєвого шляху»). Вважалося, що той, хто переступає поріг, має перехреститися і заодно хрестить ненароджену дитину. В культурі українців залишилися рудименти дохристиянських звичаїв. Зокрема, мертвонароджених дітей ховали під деревами, що є залишком тотемних культів, або ближче до печі, як пережитку первісних кремацій. Напевне, що ховати мертвонароджене немовля поблизу домашнього вогнища може бути залишком прадавнього культу пращурів, яких могли хоронити біля печі. Аналогічні обряди побутували у первісних землеробів і скотарів. Наприклад, у культурі Чатал-Гьююку померлих ховали під підлогою будинків, частіше під вогнищами [11, с. 60]. Поховання «внизу» протиставляються «верхнім» захороненням. Етнографічні матеріали свідчать, що мертвонароджених немовлят могли ховати біля «верху», де закривали в сінях «бовдур»¹. Залишками таких обрядів є звичай зазирати в піч після похорону будь-кого, хто мешкав в одній хаті, що вважалося оберегом від покійного. Так, на Закарпатті, щоб не боятися чоловіка-небіжчика, вдова тричі вигукувала його ім'я в піч [12, с. 193]. Смислові зв'язки вогню і поховання, на перший погляд, вказують на рудименти кремації, практична реалізація якої є економічно недоцільною, оскільки вимагає багато дефіцитних ресурсів (сухих і якісних дров). Можливо, що значення звичаю криється в етимології слова «поховати», пов'язаного з пр-сл. коренями «берегти», «зберігати», «охороняти» і є похідним від пр-сл. *xorniti < *xorn-а з первісним значенням «їжа, харчі»². Отже, поховання біля вогнища гіпотетично може сполучатися з ритуальним поїданням померлих

¹ Бовдур – «пічна труба» на горищі, де з метою уникнення пожежі накладали багато глини.

² Авест. xvaēna – «їжа, питво», осет. xwaг – «хліб у зерні, ячмінь» гіпотетично указує на можливе запозичення зі скіфо-сарматських мов. Зіставляється з лат. servō, -āre – «рятувати; зберігати», авест. haraitē (pairi) – «остерігається, бережеться», haurvaiti – «стереже», лит. šarti, šeriù – «годувати», pāšaras – «корм худобі» [13, с.36]. Звідси: д-р. хоронити, польськ. chronić – «берегти, захищати», чеськ. chrániti – «охороняти, захищати», слц. chrániti' – «захищати», полаб. chīrnēt chorna – «годувати», «їжа», болг. хрѧна – «їжа, серб. хорв. хрѧнити – «берегти», слн. hrániti – «зберігати», hrána – «їжа».

пращурів, атавістичні залишки якого в XIX-XX ст. фіксуються у примітивних культурах Азії й Африки.

Померлих нехрещених немовлят українці називали потерчатами: від потеряти – «втратити», а також «зіпсувати», «зробити шкоду», «зруйнувати». До сьогодні поширеним залишається вислів «потеряти дитя», тобто «зробити викидень» [14]. За версією Д. К. Зеленіна, «потерчата» є метатезою до давнішого «пачертята» з властивим для української мови зближенням приголосних «ч» і «т», що пояснює етимологію слова «потороча» [15]. Існує також думка про походження «потерча» від «потерпати» на кшталт «страдча», позаяк «терпіти», «потерпати» в західноукраїнських говірках означає те ж саме, що й «страдати» у східних або «страждати» в літературній українській мові. У такому разі «потерча» може бути колишнім «потерпча», оскільки воно, «будучи нехрещеним, потерпає на тому світі, так само, як «страдча» – «страдає», адже його там, як уже було сказано, мучать злі духи. Таким чином, за значенням слова «потерча» і «страдча», швидше за все, абсолютно однакові» [16, с. 98-102].

Додавання до поняття, що позначає втрату і страждання, префіксу по- / па- є знаковим, оскільки він може позначати також другорядність (наприклад, пасинок, пасербиця) або вказувати на невидиму сутність об'єкта, його праобраз. Зокрема в лікувальних замовляннях часто фіксуються образи паголови, пасерця, пажил³, де префікс по- / па- може позначати нематеріальну частину голови, серця, жил, тобто тих частин, які вважалися вмістилищем тілесної душі [17, с. 38-44]⁴.

Схожі вірування стосуються людської тіні, яка тлумачиться як нематеріальна, навіть самостійна частина тіла, що пояснюється її непропорційними конфігураціями стосовно фізичного тіла (мал. 9). Існують перекази про те, що тінь може залишати свого власника і блукати світом сама по собі⁵. Наприклад, перед тим, як зайти у новозбудовану хату, не рекомендувалося стояти напроти сонця, щоб тінь не забрала душу господаря та не оселилася в хаті замість нього. У результаті людину через певний час долає хвороба і вона помирає. Напевне, що таким чином намагалися пояснити незрозумілі психічні захворювання, наприклад, дисоціативний розлад ідентичності. Міфологічні уявлення зумовили виникнення психологічних теорій, які розглядають тінь як вмістилище прихованих бажань людини або його невидиму, іноді справжню сутність.

Міфологізація тіні пояснює, чому заборонялося наступати на чужу тінь, що сприймалося як образа або навмисна шкідлива дія, яка може спричинити

³ Наприклад: «Я вас (уроки) визиваю від Захарієвої голови і од паголови, і од його серця, і од його пасерця, і од його рум'яного лиця, і од карих очей»; «<...> Із твоїх рук, із твоїх ніг, і з твого хребта, із живота, із твоїх жил, із твоїх пажил, із твоїх семидесяти суставів – усі уроки вишіптую» [18, с. 51].

⁴ Міфологему тіні профанізують у сучасному світі. Наприклад, де окремих диктаторів існують двійники – фактично їхні тіні, що мають загинути замість «справжнього тіла».

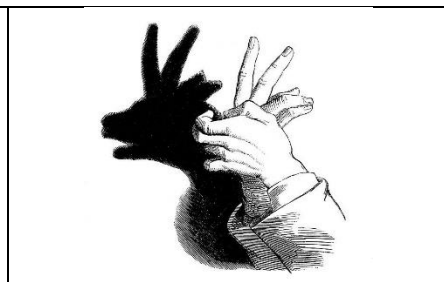
⁵ Відповідні міфологеми наочно продемонстровано у кінофільмі «Тінь» за п'єсою Є. Шварца.

хворобу або смерть того, кому ця тінь належить ⁶. За болгарськими повір'ями, Бог створив із тіні диявола, тому вважалося, що різноманітна нечисть (відьми, чаклуни) невразливі до ураження фізичного тіла. Натомість, щоб завдати їм шкоди, необхідно вразити їхню тінь. Українці вірили, що лісовик, чорт не мають власної тіні, оскільки не мають душі ⁷, тому їм неможливо зашкодити ⁸. У зв'язку з цим заборонялося створювати різноманітні образи за допомогою гри руками з тінню, особливо дітям. Вважалося, що таким чином можна привабити нечистий дух, якого вважали володарем світу тіней (мал. 10).

Мал. 9. Тінь. Фото з відкритих джерел.

Мал. 10. Гра з тінню. Фігура «Коза». Фото з відкритих джерел.

Побутували також інші вірування, згідно з якими тінь вважали темною частиною людського тіла – його нематеріальним дублером, на яку «перекидали» хвороби. З цією метою хворого ставили до стіни, на якій позначали контури тіні за допомогою шпильок, крейди або нитки, яку спалювали, а шпильки клали біля порога і просили тінь забрати хворобу. Білоруси проганяли хворобу інакше. Сонячного дня виносили хворого у двір, укладали на широку дошку, вугіллям окреслювали його тінь, після чого дошку спалювали.

Отже, на потерча перетворюється дух ненародженої дитини, який блукає по світу до семи років. Акцентування уваги на семирічному періоді має символічний підтекст. Вище згадувалося, що, відповідно до теорії Б. Вебера, життя людини складається із семирічних циклів, кількість яких дорівнює дванадцяти ($7 \times 12 = 84$). Семирічні цикли корелюються з іншими циклічними явищами. Наприклад, серед психологів відомою є криза семирічного віку, коли дитина остаточно відривається від матері, її поведінка змінюється, оскільки вона починає усвідомлювати свою особистість. Інакше кажучи, потерча – це невітлена душа дитини до семи років, після чого вона реінкарнує на тотемного птаха – лелеку або пугача, який виконує функцію ініціанта – віщуна народження і смерті. У народній традиції залишилися рудименти вірувань в реінкарнацію і стосується переважно тих, хто помер у «невижитому

⁶ У такому разі виконували дії магічного характеру – навмисне забруднення тіні, забивання у неї гострих предметів, виголошення закляття або зняття мірки, на кшталт міряння тіла покійного з метою виготовлення домовини.

⁷ Тінь-душа є у тварин, дерев, каменів. Серби вважали їх наділеними чарівною силою.

⁸ У польській міфології тінь уособлювала дух Мари. Серби вважали, що тінь може проникати в розум людей і шкодити здоровому глузду.

віці» (крім самовбивства й утоплення), тобто не зміг соціально реалізуватися, а саме не продовжив свій рід. Натомість інші після смерті потрапляли до раю чи пекла. В українському фольклорі фіксується образ калини, на яку перетворюється дівчина після смерті, що корелюється з весільним обрядом «зривання калини»:

Насипте на мені високу могилу,
Травою вона заросте,
Посадіть на мені червону калину,
Весною вона зацвіте.
Будуть до мене пташечки прилітати,
Будуть щебетати мені
(«О Боже мій Боже». Галицька поховальна пісня)

Можливо, відповідна особливість визначає місця поховання, які не пов'язані з територією смерті («край дороги»), де ховали тих, хто не встиг прожити свій вік.

Окрему категорію становлять немовлята, які померли нехрещеними. Стосовно них застосовували обрядові форми остракізму, (посмертне вигнання з традиційного колективу). Дивна з погляду сучасника поведінка пояснюється тим, що хрещення сприймалося як соціальне народження, під час якого присвоювалося власне ім'я і моделювалася подальша доля. За логікою міфу безіменні об'єкти становлять небезпеку, тому мають бути ізольованими, особливо після смерті, коли автоматично переходять у категорію «чужих», тобто їхній негативний потенціал подвоюється. Напевне, що дитяче хрещення стало рудиментом архаїчних ініціацій, коли з новонародженими здійснювали ритуали посвячення. У християнстві занурення дитини в купіль також символізує повторне народження, а освячена у церкві вода («чиста»), яка наповнює баптистерій, імітує родові води («нечисті»), які виходять у процесі родових потуг безпосередньо перед народженням дитини.

Отже, хрещення у воді є аналогом першого купання, під час якого «чуже» стає «своїм», оскільки змивається бруд тілесного народження і починається виникнення «свого» бруду, який набувається у процесі життя. У такому разі дохристиянське посвячення також пов'язане із символікою води, про що свідчать обрядові дії під час першого купання немовляти. Смислові асоціації між купанням і спільною колективною дією проглядається в етимології поняття: п-сл. *kōrati* – «занурювати в воду, освіжати, обмивати», але п-сл. *kuira* – «купа, численність», *kōra* – «копиця; шістдесят штук», пор. також із: п-сл. *kvariti* – «квалити», *kurēti* – «кипіти» < **kār* – «зовнішній вигляд, форма; фігура, корпус», гот. *kaupōn* – «займатися торгівлею» можливо запозиченого з лат. *saupō* – «крамар, трактирник (купити щось у крамниці)». Крім обрядових

перша купіль має антисептичні властивості, оскільки в неї додавали відповідні зілля: любисток, череду, ромашку⁹.

Далі буде.

1. Андрейчук Н. Застосування терміна код в антропокультурній лінгвістиці. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2009. № 648. С. 113–117.
2. Приступенко Т. О. Культурний код: поняття та тенденції сьогодення. SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF». № 99. С. 404-409.
3. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
4. Вербер Бернар Імперія ангелів / Пер. з франц Зої Борисюк. Львів. Видавництво «Terra Incognita». 2024. 344 с. URL : <https://uabooks.co.ua/ebook/imperiya-angeliv/> (дата доступу 04.11.2025).
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 3 (Муза – Сят). 1987. 832 с.
6. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. М. : Гуманитарный издательский дом «Владос», 1996. 416 с., илл.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 541-543. URL : http://ukrlit.org/slovnkyk/zhaivoronok_znaky_ukrainskoi_etnokultury (дата доступу 04.11.2025).
8. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 9. С. 222. URL : http://ukrlit.org/slovnkyk/slovnkyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата доступу 04.11.2025).
9. Валенцова М. М. Узел в традиционной культуре славян. *Славяноведение*. 2011. № 6. С. 53-59. URL : <https://www.academia.edu/8909654/%D0%A3%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B2%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD> (дата доступу 04.11.2025).
10. У Китаї жінка три години була струмом нареченого, щоб він відчув біль, схожий на пологи. URL : <https://bukvy.org/u-kytavi-zhinka-try-godyny-byla.../> (дата доступу 06.11.2025).
11. James Mellart. Çatal Hüyük: A Neolithic Town of Anatolia. New York : McGraw-Hill Book Company, 1967. URL : <https://www.scribd.com/document/781191016/james-mellaart-Catal-huyuk-a-neolithic-town-in-anatolia-1967-mcgraw-hill-compressed> (дата доступу 06.11.2025).
12. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Вид. 2-е, випр. й допов. Київ : Орфей, 2002. 456 с. URL :

⁹ Походить від п-сл. zelo, zель-je, лит. žolė – «трава», д-в-н. gelo – «жовтий», лат. helus, holus – «зелень; овочі, капуста»; ц-сл. зело – «дуже» (знак посилення). S (зіло, зьло) – восьма літера церковнослов'янського і староруського алфавітів на позначення приголосного звуку «з».

https://chtyvo.org.ua/authors/Talanchuk_Olena/100_naividomishykh_obraziv_ukrainskoi_mifolohii/ (дата доступу 06.11.2025).

13. Трубачев О. Этимология. Принципы реконструкции и методика исслед. М. : «Наука» 1965, 394 с. URL : https://books.google.com.ua/books/about/%D0%AD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.html?id=62QJ0AEACAAJ&redir_esc=y (дата доступу 06.11.2025).

14. Потеряти. *Словарь української мови* : в 4 т. / за ред. Бориса Грінченка. Київ : Київская старина, 1907-1909. URL : <https://hrinchenko.com/> (дата доступу 07.11.2025).

15. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4. Н-П / укл.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 656 с.

16. Дара Корній. Потерча. *Чарівні істоти українського міфу. Духи природи*. Харків : Віват, 2024. С. 98-102. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kornii_Dara/Charivni_istoty_ukrainskoho_mifu/ (дата доступу 07.11.2025).

17. Темченко А. І. Уявлення українців про тілесну душу (на матеріалах замовлянь «від уроків»). *Берегиня*. 2004. № 1. С. 38-44.

18. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь. 1992. С. 32-95.

19. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.

20. Темченко А. Семантика тілесного низу в міфологічних уявленнях українців. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Випуск 5. Міфи і символіка в етнокультурі українців* / Зб. наук. праць: посібник для викладачів, вчителів, студентів й учнів вузів і шкіл. Відповід. ред. П.М. Чернега. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 82-90.

21. Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред. М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1998. 404 с.

22. Курочкін О. В. Архаїчний весільний танець-гра «журавель» («бусел»). *Наукові записки*. Том 20-21. Теорія та історія культури. С. 71-75. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4717c577-6222-409b-8ede-fbb7fae8af7b/content> (дата доступу 08.11.2025).

23. Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. *Україна*. 1930. Книга 1. С. 89-129.

24. Темченко, А. (2021) Міфосемантика і міфосюжетика народної картини «Козак з дівчиною біля криниці». *Матеріали до української етнології*, 20 (23), С. 118–125.

25. Українські сороміцькі пісні / Упоряд., передм., прим. М. М. Красікова. URL : <https://proridne.com/content/%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96/> (дата доступу 08.11.2025).

26. Темченко А. Міфопоетична і міфоеротична семантика казки «Лисичка і Журавель». *Народознавчі зошити*. 2025. № 2 (182). С. 466-481.

27. Праці митрополита Іларіона (Огієнка). Вдача й суспільне життя наших предків. URL : <http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohiiienka/54-book54/211-title470> (дата доступу 08.11.2025).

28. Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928-1931 рр. Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1-5. 425. 66 арк.
29. Попович М. В. Мироззрение древних славян. Київ: Наукова думка, 1985. 167 с. URL : https://imwerden.de/pdf/popovich_mirovozzrenie_drevnikh_slavyan_1985_text.pdf (дата доступу 22.11.2025).
30. Найвідоміші скіфські кургани України. Культурно-історичний портал «Спадщина предків». URL : <https://spadok.org.ua/skify/skifski-kurgany-piramidy-stepu> (дата доступу 22.11.2025).
31. Святилище-обсерваторія. URL : <https://www.hortica.zp.ua/ru/guide/north/85-sv3> (дата доступу 23.11.2025).
32. У Черкасах шукають спогади про невідомий німецький цвинтар. URL : <https://www.vikka.ua/novini/u-cherkasax-shukayut-spogadi-pro-nevidomij-nimeckij-cvintar/> (дата доступу 22.11.2025).
33. Таємниці старих кладовищ Черкас. URL : <https://procherk.info/tabloid/99-cherkassy-news/47252-taemnitsi-starih-kladovisch-cherkas> (дата доступу 23.11.2025).
34. Хрести старовинного кладовища омивають води Дністра. URL : https://vlasno.info/spetsproekti/2/tourism/item/23761-khresty-starovynnoho-kladovyshcha-omyv#google_vignette (дата доступу 23.11.2025).